

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2008. FEBRUÁR

126. SZÁM

ÁRPÁS KÁROLY

Csak olvasni (szabad) Rejtőt?

EGY DILÓGIA KÖRÜLJÁRÁSA

„Róllam te. Ne firrgálj! semmid.”

Posztmodern műértelmezés és/vagy szemiotikai szövegtan

Nem kell ahhoz főiskolásnak lenni, egyetemre járni, hogy bekapcsolódjunk napjaink irodalom- és művészetelméleti vitáiba; a média műsorai, a jelesebb folyóiratok esszéi érzékeltetik az olvasókkal: „helyzet van”.

Az 1970-es években kialakult középiskolai elvárások elporladtak, s hiába a magyartanárok „védekezése”, hivatkozásuk a különféle minisztériumi rendeletekben, oktatási törvény(ek)ben kialakított „csökkentett kerettantervi tananyagra”, az emelt szintű érettségi rögzített követelményeihez képest egyre nagyobb tért hódít az érettségi írásbeli feladataiban, a szóbeli témakörök kialakításában a „korszerű” posztmodern irodalomfelfogás. Igaz, posztmodern tankönyvcsaládot még nem engedélyeztek, de az olló egyre jobban szétnyílik a diákok rendelkezésére álló tankönyvek és az őket oktató tanárok tudása, illetve az évenként december 15-e táján megjelenő szóbeli témakörök jelzett elvárása között. Ezt a „szakadékot” vagy „ingoványos terepet” (kinek-kinek világismerete szerint) kívánják „járhatóvá tenni” a különféle hivatalos miniszteri engedélyekkel nem rendelkező kiadványok, amelyek részben a 2004/2005 óta lezajlott érett-

REJTŐ JENŐ
(1905–1943)

Rejtő jól ismerte a műfaji elvárásokat; hajlamosak vagyunk megfélekezni arról, hogy sikeres színpadi szerző is volt. A színpadi siker pedig rögtöni (a bukástól a taps és a látogatottság választja el). Talán ez a kiszámított és átlátszó jelenetelési taktika lehet taszító, ám ez az olvasói bizalom egyik oka is: a regény teljesíti az olvasói „sejtéseket”, nem tér el az elvárásoktól és valóságismerettől.

ségi vizsgákra támaszkodnak, részben azt sugallják, hogy segítségükkel biztos tudásra tehetnek szert a maturanadusok.

Pedig a leegyszerűsített [leegyszerűsíthető valami az igazságtartalom megőrzésével?] posztmodern művészetelmélet felfogása mindezt az erőfeszítést megkérdőjelezi. Ennek a tudományos iskolának középpontjában az „értelmező befogadó” áll: atomizálódva és magára hagyottan a műelményben, valamint héroszi magasságig emelkedve az értelmezési szabadság lehetőségeivel élve. Azaz a segédkönyvek ugyan bátorítást adhatnak a felkészülőnek, de garanciát nem: sem az írásbeli értékelésének kritériumait, sem a szóbeli témakörök értelmezési határait nem ismerik ők sem, a vizsgázók sem. Akkor és ott egyedül kell szembesülniük a tanulóknak olyan követelményekkel, amelyeknek határait nem lehet még csak olyan pontosan sem meghatározni, mint a történelem tantárgy esetében (a természettudományos tárgyakat nem is említeném).

Mit lehet tenni? A javaslat az analógia: olvasni és gyakorolni – így talán kialakulhat olyan készség, amely eredményes vizsgálóhoz vezet. A *Tiszatáj* diákmellékletei egyre inkább közelítenek ehhez az állásponthoz (korábban a tananyag kiegészítése volt a vállalt egyik feladat), ám ez nem azt jelenti, hogy csak az emelt szintre jelentkezőknek ajánljuk a „diákmelléklet” tanulmányait. A középszintű írásbeli feladataihoz éppen úgy találhatunk inspirációkat, mint a szaktanár által összeállítandó szóbeli témakörökhöz.

Bevezetőnk arkhimédészi pontja a következő állítás: az irodalmi műalkotás mint szöveg tény. Ennek a szövegnek a feldolgozása minden lehetséges módszert megenged. Hans Magnus Enzensberger szerint az irodalmi mű nem olyan, mint más művészeti ág produkuma: a szöveggel bármit tehetünk, az eredeti mű a befogadás során nem tűnik el! [Ne keverjük ezt össze a bulgakovi aforizmával: A kézirat nem ég el!] A szépirodalmi alkotás szövegtestét szétvághatjuk, részeit ki- és elcserélhetjük, elhagyhatjuk, összekapcsolhatjuk montázssal és kollázssal – sok szép gyakorlattal találkozhatunk a maceratai egyetemen tanító Petőfi S. János és a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola oktatói által kialakított szemiotikai műhely kiadványaiban¹.

Mi a két pillére ennek a befogadói viszonyoknak?

Az első a szókincs és a világ kapcsolata. A szókincset, szókészletet egyszerre kettős megközelítésben kell venni: a mű (az azt létrehozó szerző) és a befogadó oldaláról. Igaz, ezzel az olvasatok távolodása térben és időben deformálhatja a mű „üzenetét”, ugyanakkor szerves kapcsolatot hoz létre, hiszen az olvasási folyamat egyszerre az újjáteremtés folyamata is.

A másik pillér a szövegre vonatkozó tudás egységesülése. S ez a pont, ahol bár elfogadtuk a posztmodern szabadságát és szubjektivitását, de be kell látnunk a megegyezés szükségességét. Ha ugyanis ez hiányzik, vagy ezt tagadjuk, akkor elveszik a mű.

¹ Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: A szöveg megközelítései. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtenba. Iskolakultúra, Budapest. 1998. 167; Petőfi S. János – Bácsi János – Békési Imre – Benkes Zsuzsa – Vass László: Szövegten és prózaelemzés. A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez Trezor Kiadó, Budapest 1994; Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni. Veszprém, 1992.

Így jelenik meg az egyén mögött/körül a világra vonatkozó tudás, ezért lesz szükség arra, hogy megtanuljuk a különböző olvasói stratégiákat². Csakhogy ezek a közelítések részben tanultak, elfogadottak, s mint ilyenek az irodalmi kánonra³ épülnek, részben szembefordulnak azzal, sőt tagadják is azt. Érdeemes figyelni arra, hogy miben különböznek ezek egymástól.

Szólnék először az értelmezői olvasatról, amely így vagy úgy a le nem írt, de létező kánon körül forog (kritikák, irodalomelméleti tanulmányok, monográfiák). Azután következik a közvetítői olvasat (könyvismertetés, tananyagba beillesztés), amely a minősítés és az ajánlás kettős kötésében jön létre. S végül következnek a magánolvasatok. Ezek nem annyira egységesek, mint az előbbieik; céljuk és tudatosságuk alapján két nagy csoportba sorolhatók: az időtöltés, illetve a világismeret felől határozzák meg magukat.

A Rejtő-banánhéj

Lehet, hogy túl távolról indítottuk gondolatmenetünket, de félő volt, hogy elcsúszunk a Rejtő-művekhez kapcsolódó befogadói viszonyokon. Írásunkban nem kívánunk sem a szerző életével⁴, sem életművével foglalkozni. Kikerüljük tehát azt a buktatót, hogy életrajzi és kortörténeti meghatározottságból közelítjük a műveket. (Ez persze nem azt jelenti, hogy más szerzők, más művek esetében nem ad kulcsot a kezünkbe, de véleményem szerint Rejtőnél ez elhanyagolható szempont, kivéve a *Csontbrigád* című művét.)

Az irodalomtörténet-írás és a kritika álláspontja egyértelmű; olyan értéknormák szerint közelítik a szerzői szövegeket, amelyek a korallszigetek képződéséhez hasonlóan működnek: a kialakított esztétikai normákhoz igazodók/igazíthatók beépülnek egy értelmezési kánonba. Az ettől eltérő műveket részben időhiány miatt nem elemzik, részben értelmetlennek találják az állandó összevetést az értéktelennel⁵. Nem szeretnék azzal foglalkozni, hogy a rejtői életműnek ebben a viszonylatrendszerben mi az értéke.

Hasonló a helyzet, ha az irodalomelmélet résztudományai felől vizsgáljuk a szövegeket: amikor összevetjük az olvasott szöveget a kialakult/kialakított mintákkal, akkor ugyanaz a vád érhet, hogy szabályok ismeretét kérjük számon. Azt azonban ne gondoljuk, hogy pél-

² Ebben a témakörben legtöbbször a Bojtár Endre: *Az irodalmi mű értéke és értékelése* in *Egy kelet-européer az irodalomelméletben*, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp., 1983. tanulmányból (és a mögöttes magyar Ingardenből) tanultam. Ugyanakkor ajánlom Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell* *Elvek és utak*, Magvető Könyvkiadó Bp., 1985. kötetét.

³ E kérdéskörben Elek Tibor álláspontjához közelítek. Lásd Elek Tibor: *Fényben és árnyékban* (*Az irodalmi siker természetrajza*) Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004., illetve *Az irodalmi siker természetrajza* (?) in w3.onagy.zoltan.terasz.hu. (A szöveg 2003. május 9-én, a kolozsvári Szabédi-napokon hangzott el. Megjelent az Új Forrás 2003. 8. számában.) – 2007. 08. 29.

⁴ Csak a legfontosabbakat említem: Takács István: *Rejtő Jenő* in w3.szineszkonyvtar.hu – 2007. 08. 24.; László Zoltán: *Rejtő Jenő* in w3.literatura.hu/irok/xxszazad – 2007. 08. 24.; *Rejtő Jenő* in w3.hu.wikipedia.org/wiki/Rejtő – 2007. 08. 21.; *Rejtő Jenő* in *Új magyar irodalmi lexikon* CD-ROM átdolgozott kiadás Főszerkesztő Péter László Akadémiai Kiadó Rt. Bp., 2000.; *Rejtő Jenő* in *Magyar irodalmi lexikon*. Főszerkesztő Benedek Marcell II. kötet Akadémiai Kiadó Bp., 1978.

⁵ Volna ugyan értelme ezzel is foglalkozni, hiszen egy bizonyos műveltségi szinten nehéz bizonyítás nélkül elfogadni, pusztán tekintélyelv alapján, hogy mi minősül értéktelennel. Ám gondoljuk el, milyen fogyasztói indexet mutatna a „rossz műalkotások elemzése” témájú cikk vagy könyv!

dául a poétika, a ritmika vagy a tipológia elvárásait mesterségesen hozták létre. Az elmélettel foglalkozók azokból a művekből „vonták ki” ezeket, amelyek az előbbi szempontok alapján értékesnek és időt állónak bizonyultak. Persze, ne higgyük, hogy csupán azért, mert eleget tett egy szerző a hozzáférhető szabályoknak, akkor máris halhatatlan műalkotást teremtett. Ismét csak jeleztem, hogy milyen szempontokat nem kívánok érvényesíteni műelemzésemben.

Végül feltétlenül szükséges az adott alkotást a művészettörténeti korszakolás felől is megvizsgálni! Nemcsak a stílustörténeti korszak/irányzat követelményeinek számonkérését jelenti ez, hanem azt is, hogy az adott korban hogyan és milyen módon, eszközökkel hozott létre a művész új értéket, s ez milyen viszonyban áll az ábrázolt világmetszettel. Itt kettős követelményt kell kikerülnünk: nem vagyunk a jelzett területre vonatkozó tudás birtokában, s nem állíthatjuk, hogy csak olyan olvasóknak készül dolgozatunk, akik legalább annyit tudnak, mint a kutató.

Anélkül, hogy Rejtő Jenőt és a Rejtő Jenő-i életművet minősítsen, be kell látni, hogy mindkettő okkal hiányzik az elfogadott irodalmi kánonból. Ugyanakkor a minősítés indulatokat válthat ki, a rejtői mű egyfajta olvasói „szent tehén”-nek fogható fel. Szép példa erre egy blogbeírás és annak következményei⁶. Az egyes olvasói nézőpontok eltérése írásban rögzítve mintáját adja olyan szociológiailag nem azonosítható (álneves beírások), ezzel egy időben jellegzetes magatartási formáknak, amelyeket akár középiskolai vagy általános iskolai órákon is meg lehet(ne) beszélni. Az élmény – értés – értékelés határait természetesen nem lehet szigorúan meghúzni, viszont jusson eszünkbe Bojtár Endre gondolata: a három befogadási „fokozat” nem tételezi fel egymást, önmagában is teljes értékű emberi viszony a valóságos és a teremtett világhoz. Azaz aki csupán az élménnyel megelégszik, nem minősíthető azért, hogy nem kíván „följebb” lépni, de a végső pontig csak a „sorrend” betartásával vezet(het) el az út.

S akkor föltevődik a kérdés: mit lehet, mit is fogunk elemezni? A következőkben maradunk a végleges múltán, annyi könnyítéssel, hogy egyenértékűnek tartjuk a nyomtatott és a digitalizált változatot. Itt szeretném hangsúlyozni, hogy nem térhetünk ki a „hangskönyv” formátumra (mert a felolvasói hangok erős érzelmi reakciókat váltanak ki), nem foglalkozunk a képregény változatokkal⁷, hiszen azok nagyon eltérnek az eredeti Rejtő-szövegtől, és nem bocsátkozunk a filmes feldolgozás⁸ értékelésébe. A választott művek: *Az elátkozott part* és *A három testőr Afrikában*.

A művek keletkezését szinte lehetetlen pontosan megállapítani: szerzői/kortársi emlékezések nem maradtak fenn, a Nova Kiadó piacra és haszonra dolgozott – hogy melyik mű

⁶ Balla D. Károly: Rejtő Jenő és Poszt Rejtő-poszt in.w3.bdk.blog.hu – 2007. 08. 24.

⁷ Képregény-feldolgozások: *Az elátkozott part* (forgatókönyv: Cs. Horváth Tibor, Rajz: Korcsmáros Pál), (23 rész, 69 oldal, 224 kép), (Füles 1965. 15–37. sz.); *A három testőr Afrikában* (forgatókönyv: Cs. Horváth Tibor, rajz: Korcsmáros Pál), (22 rész, 69 oldal, 225 kép), (Füles 1966. 29–50. sz.) in w3.hu.wikipedia.org/wiki/Rejtő – 2007. 08. 21.

⁸ Filmen csak *A három testőr Afrikában* készült el 1996-ban, rendezője és a forgatókönyv írója Bujtor István. A fontosabb szereplők: Koncz Gábor (Csülök), Szilágyi István (Potrien), Rátóti Zoltán (Senki Alfonz), Stenczer Béla (Tuskó Hopkins), Kállai Ferenc (Kvasztics), Nyertes Zsuzsa (Yvonne), Reviczky Gábor (Török Szultán), Benedek Miklós (Levin), Bács Ferenc (Duron tábornok) in w3.hu.wikipedia.org – 2007. 08. 21.

mikor született meg, az ma már többé-kevésbé titok marad. Mindkét mű kiadási évszáma 1940. Nem segít a viszonyító elhelyezés sem, mert az életmű kortársi publikálására vonatkozó adatok hiányosak és ellentmondóak. Gyaníthatóan a *Piszkos Fred, a kapitány* – szintén 1940-es kiadási dátummal – megelőzte; erre vonatkozóan a narrációnál kifejtem hipotézisemet. A folytatásos két mű megközelítésekor a közoktatásban elfogadott, közmegegyezésszerű stratégiát kívánom érvényesíteni.

Az elbeszélő kérdése

A Csúri Károly–Bernáth Árpád–Kanyó Zoltán-féle epikus művek vizsgálata egyik alapvető kérdésnek tekintette az elbeszélő szerepét (a másik volt a történet, az elbeszélés). Azért fontos ennek a tisztázása, mert napjaink tudományos gyakorlata (középiskolai tanárként nem egyszer tapasztaltam) összemossa az elbeszélési módot a beszédmóddal.

A beszédmód részben stilisztikai, részben szövegtani szempont: azt a viszonyt fejezi ki (idegen nyelvekben kötelezően használt grammatikai eszközökkel is), hogy a beszélő – esetenként a szöveg létrehozója – milyen viszonyban van a valósággal. Mi nem kívánunk foglalkozni azzal, hogy a Rejtő-szövegek milyen jelentéstoppletet hordoznak, amikor egyes beszéd, függő beszéd, szabad függő beszéd és belső monológ formájában íródott a mű vagy annak meghatározott részlete.

Amikor az elbeszélés módját vizsgáljuk, akkor abból indulunk ki, hogy ki az elbeszélő, s ennek az elbeszélőnek milyen a viszonya a teremtett valósághoz. Lehet az elbeszélő E/1. – ez nemcsak a bizalmasságot előlegezi meg, a „velem megtörtént” hitelességét, hanem esetenként „vallomás” jellegű is lehet, azaz akár önéletrajzi is! A következő lehetőség a T/1., bár ilyen megközelítésű művet keveset olvastam. A harmadik az E/3-as elbeszélő szerepeltetése; itt is két alapvető szereppel találkozhatunk: az egyik a „mindent tud” elbeszélő (aki a szereplők gondolatát is elmeséli), a másik az objektivitásra törekvő. S végül a negyedik csoportba azok a művek tartoznak, amelyekben a szerző igyekszik eltüntetni az elbeszélőt. Ezen az úton indult el a polifonikus regény, ezt az utat járja a francia „új regény” és a kísérleti regény.

Ha az életrajzban föltüntetett regénydátumok helytállóak, akkor 1938–39-ben Rejtő egyre többször nyúlt több nézőpont érvényesítéséhez. A *fehér folt* (1938) című regényében nemcsak a humor forrása volt, hogy a főszálat megszakította a kétbalkezes magándetektív levélbeszámolója, hanem szerkesztési újítás is, bár Samuel Bronson levelei még nem mutatnak Fülíg Jimmy felé. Az 1939-es műben, *A szőke ciklonban* ugyan két szálon futtatja a főcselekményt, de Eddy Rancing történeteit ugyanaz az E/3-as elbeszélői nézőpontból látjuk, bár már humorosabban, mint Bronson eseteit.

Úgy vélem, hogy a „csülöki” nézőpont kialakítása részleges bizonyítéka annak, hogy az 1940-es *Piszkos Fred, a kapitány* megelőzte a két tárgyalt művet. A regény huszonöt fejezetéből tíz fejezet Fülíg Jimmy naplója⁹. A napló tizenkét, római számmal megkülönböztetett egységből áll, s egyfajta függelékként egy levél társul hozzá. Ezzel szemben a tizenöt E/3-as elbeszélő ötvenegy arab számmal jelzett egységből építi fel szövegét. Másik bizo-

⁹ Érdemes elgondolkodni az elrendezésen: 1-2-3-4.(I.) – 5- 6.(II.) – 7-8.(III–IV.) – 9- 10.(V.) – 11-12. (VI–VII.) – 13-14.(VIII.) – 15-16.(IX.) – 17-18. (o[X.]) – 19-20-21-22. (XI.) – 23-24-25. (XII.+ levél).

nyíték a nyelvi megoldások hangsúlyozása: Fülgi Jimmy szövegeiig ha más is volt az E/3-as elbeszélő, de az nyelvileg alig különbözött a „főelbeszélőtől”. A fülgi szöveg – példaként: „Őfelsége a sors kegyelméből pénzt is adott, és mondta, hogy kiszálláskor majd keressem Gomperez hídlakót. Hídalvót... Higidolt... Ez spanyol cím, de nem is kell keresni, mert ők figyelik, hogy hol száll le az Irving, aki én vagyok, a király... Nagypám idején az egyik Warins fellázította a bennszülötteket, mert ezek igen szeretik a Warinst. Warinsokat. Nagyatyám egy száll jogarban menekült a szigetből. Ról. (Nem kívánt törlendő.)”¹⁰ – a választott regényeink nyelvi előzményének tekinthető.

A választott két regényt az különbözteti meg a többitől, hogy Rejtő Jenő az E/3-as elbeszélő helyett John Fowler alias Csülök nézőpontjából mutatja be az eseményeket. Ehhez persze szükség van egy bemutatkozásra – *Az elátkozott part* első fejezetének második egysége –, de ezután a két regény kapcsolatát a tartalmi pontokon kívül összeköti az elbeszélő személye. Természetesen vannak megoldhatatlan problémák – ezt hidalja át az író, amikor a második rész (*A három testőr Afrikában*) első fejezetében átveszi a szót. Külön nyelvi trükk, hogy meglehetősen nehezen lehet észrevenni a második regényben Csülök becsapását, hiszen csak a végére derül ki, hogy amikor Senki Alfonz „fölvolvasta” Yvonne leveleit, akkor ezt az elbeszélő „hallhatta” annak (de szöveg sehol sincs rá, hogy Senki kezébe is adta volna társának a leveleket). Ez az apró kiszolgáltatottság jelzi, hogy Rejtő ismeri az E/1-es elbeszélő valóság iránti kiszolgáltatottságát (jellemző, hogy ez is a humor eszköze lesz).

A két regény főszövegében különféle szövegformák különíthetők el. Csülök stílusától és nyelvhasználatától drasztikusan eltér Török Szultán levelezése¹¹. Ezeknek stílusa már nem is iskolázatlan, hanem esetenként annyira nyakatekert, hogy olvasási/értelmezési nehézséget okoz. Bár a levélíró ritkán fedi fel magát – a tizből csak kétszer: „a törörök”; „Tudd gi: / A Dörrög Zuldán, te hűjje” –, az olvasónak nem nehéz az azonosítás.

Természetesen az író=E/3-as elbeszélőn kívül vannak „normális szövegalkotók” is. Ilyenek a katonai szövegek, a magánszövegek (Francis és Yvonne Barré/Duron levelei), valamint a publicisztikai szövegek (újság és plakát). Ám ezek a váltások nem terhelik meg a befogadó stílusréteg-ismeretét, éppen ellenkezőleg, a föltételezett közös-azonos tudás a humoros helyzet létrehozója. Talán érdemes lenne még a beszélt nyelvi változatokon töprengenünk, főleg, mert Rejtő légióregényeiben visszatérő elem a katonai parancsszavak magnószerű rögzítése – ez azok számára is humoros, akik nem tudnak franciául: „Egy ál-mából felriadt, gyanakvó leopárd rövid horkanása következett: / – Á... os!... / Az „*Á gauche*” nevű fordulat életveszélyes fenyegetéssé átalakított vezényszava volt. / Balra fordultunk. / – E... rt... van... Mösssh! / Ezt az őrmester így írta le: / „*En route... En avant marche!*” / Meneteltünk. / – E graaap... rd! / Díszlépés. Írva: „*En grande parade.*”¹²

Mindkét regényben a valóságértséget elsősorban az elbeszélő életélményeire való hivatkozás erősíti, ez a második rész bevezetésében ki is emelődik: „John Fowler, akit nagy-

¹⁰ Pizskos Fred, a kapitány negyedik fejezet in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

¹¹ A levelek előfordulása és aláírásuk: *Az elátkozott part* (1940) I/3. „a törörök”; VIII/2. „Netuddkki”; X/1. „ne dudgi!”; XI/4. „Nedudddgi!”; XII/1.: „Tudd gi: / A Dörrög Zuldán, te hűjje”. *A három testőr Afrikában* (1940) II/1. „Te ló!”; II/4. „Marradddam.”; V/4. „Kvazditssal üszennyeteg.”; VI/2. „Giválló dísz telettell.”; VIII/7. „jól gittóltam velleteg.” in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

¹² *Az elátkozott part* harmadik fejezet harmadik egység in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

számú barátja és elenyészően kevés tisztelője kizárólag Csülök néven ismer, ha írókról csevegnek, és a téma kapcsán pofonokra terelődik a szó, öt esztendővel a fentiek után a légióban teljesített szolgálatot, és már a második könyvét írta. Átadom neki a szót, mivel a történet jobban megfelel írói egyéniségének. Akik kevésre értékelik a szerzőt, azokkal közlöm, hogy igen jó nevű műbírálók szerint John Fowlert még évtizedek múltán is emlegetni fogják. Különösen azok, akiket egy vagy más okból kifolyólag megütött.”¹³

A történet és beágyazottsága

A következő értelmezési nagy egység a történethez (a storyhoz) kapcsolódik. Figyelemre méltó, hogy egy-egy fülszöveg/összefoglaló mire hívja fel a figyelmet. Az első regényhez ez után közeledhet az olvasó: „A megdönthetetlen erkölcsi tanulságot már a mű első lapjain leszögezi az elbeszélő (aki a költői szépségű Csülök névre hallgat, ha akar): jóérzésű ember ne menjen lopni az anyja névnapján, mert hamarosan a légióban találja magát. Ott pedig Potrien őrmester furcsa felfogása teszi igen nehezzé a szabad mozgást. Ez azonban nem akadályozhatja meg hősünket és kedves barátait, Senki Alfonzot és Tuskó Hopkinst, hogy részt vegyenek a kormányzó estélyén, és beleártsák magukat egy eltűnt expedíció és egy halálra ítélt kapitány sorsának bonyodalmaiba.”¹⁴

A második (a folytatás) így hívja föl magára a figyelmet: „A regény *Az elátkozott part* folytatása... Egy szökött francia légionárius leveléből napvilágra került kongói vasútépítési szélhámoság leleplezése, a panamát feltáró adatok illetékes kézbe juttatása ad lehetőséget a szerzőnek váratlan fordulatok, lehetetlen kalandok bonyolítására. A szereplők – Csülök, Tuskó, Hopkins, Senki Alfonz és Török Szultán – az előzményből ismeretesek. Rejtő Jenő John Fowlerrel, becenevén Csülökkel mondatja el szórakoztató történetét. A három barát, Csülök, Tuskó Hopkins és Senki Alfonz a becsületrend tulajdonosai, akik hőstettükért jutalmul légionáriusként szolgálhatnak egy kellemes erődben. A három férfi életét Potrien őrmester keseríti meg, de azt még ő sem tudja megakadályozni, hogy a »három testőr« izgalmas és veszélyes kalandok során lovagi szolgálatot teljesítsen Yvonne Barré, fiatal francia hölgy oldalán. A kalandok részese még Török Szultán és a Nagy Levin, akik a »látogat kedvéért«, hogy eltereljék az ellenség figyelmét, időnként jól megverik egymást. – A hamisítatlan rejtői humor a regényt a műfaj legolvasottabb darabjai közé emelte.”¹⁵ Érdemes lenne összevetni a mű szövegével ezeket az értelmezéseket, hogy megfogalmazhassuk: miképpen működik az „ajánlás”. De most más vágányra térünk.

Kétségtelen, hogy Rejtő Jenő (és a kortárs szórakoztató művek írói¹⁶) sokat merítettek a romantikus kalandregény-hagyományból. Úgy vélem, két irányadó szerzőt említhetek: az idősebb Dumas-t és Jókai Mórt. Dumas szórakoztató történeteinek magyar elterjedésére már Jókai is utalt: a *Szegény gazdagok* Lapussa Demetere a Monte Christo kincsét próbálja fölbecsülni. Csakhogy a kalandregény vonzása eltávolította a francia írókat mind a tör-

¹³ A három testőr Afrikában első fejezet negyedik egység in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

¹⁴ Legeza Ilona könyvismertetője – Az elátkozott part in w3.cgi.axelero.hu/ilegeza – 2007. 09. 03.

¹⁵ Legeza Ilona könyvismertetője – A három testőr Afrikában in w3.cgi.axelero.hu/ilegeza – 2007. 09. 03.

¹⁶ Úgy kell elképzelni őket, mint a mai füzetes újság regényeinek íróit, vagy a Reader Digest tömörített könyvsorozatait.

ténelemtől¹⁷, mind a kortársi társadalmi regénytől¹⁸. Hasonlóan torzult Jókai romantikus társadalomkritikája, ha visszaélésekről, s a hozzá kapcsolódó politikai botrányokról¹⁹ írt. Rejtő választott két regényében hangsúlyozottan Dumas-ra támaszkodik.

Az elátkozott part és a történet intertextualitása

A cím önmagában még nem sugallja a választott Dumas-regénnyel való szoros kapcsolatot, a történet elején Csülök így vall olvasmányairól: „Olvasottságomat anyai ágon szereztem. A *Genovéva* című megható történet volt az első könyv, amelyhez hozzájutottam, és az évek során többször is elolvastam. Később a kezembe került a *Gil Blas* című munka, és a Sing-Singben tízszer is átfutottam „Lohengrin, a Hattyúlovag” históriáját.”²⁰ Ám ezeknek az említett műveknek csak annyi a hatása, hogy Csülök a „betyárbecsületet” összemossa a lovagi erkölccsel. Megidézett konkrét műként legtöbbször a Lohengrin-történet szerepel²¹, de nem a Wagner-opera librettója. Amikor viszont a regényt olvassuk, akkor egyre több Dumas-utalással²² találkozunk. A következőket azonosítottam:

A II/2-ig kiderülnek a főbb szereplők, Dumas-nál a 3-ik fejezetre: Csülök – papír nélküli matróz és csempész; író! ~ ?D’Artagnan; Tuskó Hopkins – tolvaj; sebesült ~ Porthos; Török Szultán – csavargó ~ ?Aramis; Senki Alfonz – csavargó ~ Athos (Dumas művében ő a sebesült. Innen nagy vonalakban, jelzésszerűen:

VIII/2. és másutt: Csülök állandóan üldözi és elvétí Török Szultánt, ahogyan D’Artagnan Rochefort grófot, a „meungi emberét”.

VIII/2.: La Rochelle grófnő föltűnése egy kávéházban ~ D69:29/298²³ és tovább: D’Artagnan a Saint-Leu-templomban föliseri miladyt.]

VIII/2.: Csülök La Rochelle grófnő lakásán ~ D69:36/350–355.: de D’Artagnan átlát rajta].

¹⁷ Szembesítjük például a három D’Artagnan-történetet (A három testőr, Húsz év múlva, Bragelonne vicomte) Robert Merle tizenhárom részes „Francia história”-jával!

¹⁸ Vessük össze A korzikai testvéreket vagy a Monte Christo grófját Balzac, Stendhal vagy Flaubert kortársi történeteivel!

¹⁹ Az adóhivatal és az állami vezetés visszaélései (A szerelem bolondjai, Egy az Isten), a tőzsde manipulációi (A fekete gyémántok), a választási csalások (Az élet komédiásai, Nincsen ördög) stb.

²⁰ Idézett mű első fejezet második egység – in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

²¹ V/4.: „– Biztosítom, kisasszony, mi hárman ön mellett állunk mint lovagjai vagy legalázatosabb szolgái. / Ez volt ő. Senki Alfonz. Úgy beszélt, mint egy igazi hattyúlovag.”; VIII/2.: „Egy Lohengrin nevű hattyúlovaggal fordult elő ilyesmi”; XI/2.: [Tuskó Hopkins]”Azt mondja, hogy mi regénylovagok vagyunk. Ez valami mániája, a lovagokkal. / – Nem értesz hozzá – intettem le igen okosan. – Olvasott emberek tudják az ilyent. Volt néhány lovag, akik közül az egyik hattyú lett, mert egy hölgyismerőse lépten-nyomon énekelt.”

²² Az összevetéshez a következő kiadásokat használtam fel: Alexandre Dumas: A három testőr. Fordította: Csatlós János. A világirodalom remekei. Harmadik sorozat, Európa Könyvkiadó Bp., 1969. és Húsz év múlva. Fordította: Jékely Zoltán. A világirodalom remekei, Harmadik sorozat, Európa Könyvkiadó Bp., 1970. (bár itt összekapcsolásra nem találtam bizonyítékot). Rejtő esetében a digitalizált változatot vettem.

²³ A rövidítések feloldása: II/ = a Rejtő-regény fejezete; /2 = a fejezeten belüli kisebb egység száma; D69 = a magyar kiadás kódja; :29 = a fejezetszám; /298 = oldalszám.

VIII/3.: De Surenne kormánybiztos: „De Surenne márki tengernagy, teljhatalmú gyarmatügyi kormánybiztos volt. Kemény, szigorú katona. Ellenfele a diplomácia és türelem eszközeivel dolgozó, de la Rouban altábornagynak. Hosszú, ősz haja, szúrós szeme, borotvált, erélyes arca unalomig ismert Afrikában. A hatalmas, sasorrú tengernagy” ~ Richelieu bíboros.

VIII/4.: Csülököt a D osztályra ugyanúgy a börtönön keresztül kísérik, mint amikor Bonacieux urat [D69: 13–14/136–138.].

IX/1.: Csülök és de Surenne beszélgetése – főleg a kék huszárok kísérettel – ~ Richelieu megkíséerti D’Artagnant D69:40/377–382.

IX/2.: Feltűnik Sandro Mazzea, Andrea Mazzea öccse, aki Senki Alfonzon akarja megbosszulni bátyja halálát ~ D69:65/587–588., a lille-i hóhér és testvéreinek története.

IX/2.: Senki Alfonz beszél a múltjáról Csülöknek ~ D69:27/281–284. Athos vallomása.

XI/2–3.: De Surenne rajtaütésszerű találkozása ~ D69: 51/471–478. Richelieu levélkövetelése.

XII/1.: A grófnő és Higgins beszélgetése ~ D69:62/561–565. Milady és Rochefort beszélgetése.

XII/1.: A kormánybiztosi felhatalmazás kérésének a szándéka „Írást a kormánybiztostól, hogy bárhol lelőhetem a négy ember közül azt, amelyik elébem kerül.” ~ D69:44/416–417. a bíboros felmentvényt ad.

XII/1.: Csülök visszaszerzi írásait a grófnőtől ~ D69: 45/419–422. Athos La Fère grófként (önleleplezés) visszaszerzi a felmentvényt a miladytól (felakasztott feleségétől).

XIV/5.: A grófnő elfogása a kis házban ~ D69:65/584–585. a milady elfogása.

XIV/5.: La Rochelle gróf „azonosítása” ~ D69:45/419. Athos La Fère grófként megjelelik.

XIV/5.: Mazzea megpillantása ~D69: 65/587. a lille-i hóhér megpillantása.

XV/4. de Surenne szó nélkül veszi tudomásul ügynöke halálát ~ D69:67/598. a bíboros szintén.

XV/4.: Higgins gyenge, eszköze La Rochelle grófnénak, öngyilkos lesz ~ D69:59/543–544. Felton, a milady eszköze.

Összegezve elmondható, hogy a huszonegy műutalásból tizennyolc származik A. Dumas *A három testőr* című regényéből, de ebből a tizennyolcból hét tévesen és/vagy átdolgozva mutatja be az ismert témát. Van olyan értelmezés, amely a műnek sikerét részben erre, a mai szóval élve remake-megoldásra vezeti vissza. Ugyanakkor felhívom a figyelmet arra, hogy Rejtő szabadon bánt a regényelemekkel: azokat és olyan sorrendben használta fel, amelyek beilleszthetőek voltak a saját történetébe.

A három testőr Afrikában és a történet intertextualitása

Sokkal izgalmasabb a folytatásként olvasható regény beágyazottsága, hiszen címében is hangsúlyozza a Dumas-művel való rokonságot. Kövessük vázlatosan a cselekményt, használva az ismert rövidítéseket!

II/1-ig kiderülnek a főbb szereplők [D69:3-ig]: Csülök – idegenlégiós; író! ~ ?D’Artagnan; Tuskó Hopkins – idegenlégiós; tolvaj ~ Porthos; Török Szultán – civil, szélhámós, csavargó ~ ?Aramis; Senki Alfonz – idegenlégiós, La Rochelle gróf ~ Athos.

II/6.: Szelim és Wurm felhasználása alibigyártásra a betörésre (Senki Alfonz ötlete) ~ D69:10/106–107. D'Artagnan Tréville úrnál alibit gyárt az órájával.

II/6.: „Magam is sokat olvastam, többek közt Gil Blast, Genovevát és, mint már említettem, Roccambole szerelmeit, de a fenti tudományos műveken kívül számos alkalommal elolvastam Lohengrin, a hattyúlovag történetét is, ami mai műveltségem alapját képezi”

III/1.: Az alibi működik ~ D69:15/150–154. Tréville igazolja Athost és D'Artagnant.

III/1.: Potrien és a kapitány a magánzárka kürtőjén hallgatja ki a három barátot ~ D69:44/411–417. Athosék kéménykürtőn keresztül hallgatják ki a bíboros és a milady beszélgetését.

III/2.: Senki „olvas” Yvonne leveléből, s „Mintha újra életre kelt volna a három testőr egyike ebben az emberben.”

VII/1.: Senki ismétel: „– Ki volt a Három Testőr? – kérdezte Potrien. – Én minden régi katonát ismerek a gyarmaton./ Szegény Potrien. Mit tud az irodalomról egy ilyen öreg őrmester? Még azt sem hallotta, hogy a Három Testőr régi história! Húsz éve is elmúlt, hogy megtörtént. / – A Három Testőr – mondta Senki Alfonz – elhozott Buckingham hercegtől egy gyémántot. Az életüket kockáztatták, és nem közölhették az üldözőkkel, hogy mi járatban vannak. / – Hát kérem, ilyet mi már csináltunk – legyintett Hopkins. – Az életünk kockáztatásával elhoztunk egy gyémántot, sőt még zsebórákat is, és nem mondhattuk el az üldözőknek, hogy mi járatban vagyunk. Megjegyzem, azért sejtették...”

VII/3.: Duron tábornok Monte Christo analógiáját említi.

VII/3.: Senki-Yvonne: a Monte Christo kibontása (Tuskó, Potrien, Levin).

VIII/3.: A lapalji jegyzetben Csülök ismét a Lohengrinre utal..

VIII/7.: Yvonne ismét említi a három testőrt, majd Csülök előadja Tuskónak A három testőr színopszisét. („A három testőr egy színdarabban fordul elő, ami arról szól, hogy egy nemes hölgy atyját bezárják, és három jó házból való altiszt összead a zsoldjából kosztra és lakásra valót, amíg az öreget jó magaviseletéért a letöltött büntetés kétharmada után feltételes szabadlábra helyezik, de minden héten jelentkeznie kell a rendőrségen... Ezt a színdarabot azonban te nem ismered. / – Ezt? – mondta gúnyosan. – Ezt együtt játszottuk! De mi van a gyémánttal, amit elhoztak Londonból, meg a zsebórákkal? / – Az a főtárgyalás-jelenetben van, amikor az atya elé kiteszik a bűnjeleket. Ezt tudnod kellene.”)

IX/2.: Yvonne változata: „– Kérem, mademoiselle, nem mondaná meg, hogy mi van ezzel a három fegyőrrel, akiket időnként felemlít? – kérdezte idegesen Hopkins. / – Egy világhírű regény hősei, akik életüket kockáztatták egy hölgyért. Olyan emberek lehettek, mint maguk. / – Hol voltak bezárva? / – Nem zárták be őket, hanem nagy kitüntetést kaptak. / – És mindenki énekelt – fejeztem be az írók szokása szerint a történetet. – Én ilyesmiben jártas vagyok. / – Te egy hülye vagy – vélte Hopkins, azután Yvonne-hoz fordult: – És a gyémánt, a zsebórák meg az ezüsttálcák ügyét, amit Londonból hoztak, eltusolták? / – Ugyan, hagyjátok már abba! – mondta dühösen Senki Alfonz.”

X/2.: Yvonne testőrnek és lovagnak nevezi Hopkinst (víz-áldozat)

Összegezve elmondhatjuk, hogy a korábbihoz képest csökkent az utalások száma, csupán tizenhárom szépirodalmi hivatkozás van. Ebből kettő a *Lohengrinre*, négy a *Monte Christóra*, és csak a maradék hét (! – szemben az előzmény allúzióival) származik a címben kiemelt/sugallt *A három testőrből*. Ráadásul hasonlóan az előző regényéhez, de attól ará-

nyaiban eltérően csupán három a konkrét utalás, s ebből is csak egy a hasonlóan fölhasználta.

A hagyományos műmegközelítés példája

Érdekes kitérőként visszatérni a fél évszázaddal korábbi, az 1960-as években még példának tartott, s a „Miért szép?” sorozat kötetében ajánlott műértelmezési gyakorlathoz, amelyben kitüntetett szerepe volt az élményközvetítésnek (azaz a fölkészült értelmező csevegési tehetségét ötvözte a műélmény-közvetítői készségével).

Vajon mi könnyítheti meg az olvasónak az azonosulást? Egyértelmű, hogy a katonaság-élmény. Erre játszott rá az író is. Persze, föltehető a kérdés: szükséges-e, hogy katona is legyen az olvasó? Azt gondolom, hogy a konkrét, személyes élmény elhagyható. 1940-ben, ha nem is volt militarizált a magyar világ (nem volt militarizált?), nemcsak az első világháború volt élő hagyomány, hanem az esetenként titkolt²⁴ katonai kiképzés is. Azaz nem volt olyan Rejtő-olvasó, akinek ne lett volna „családi élménye” a hadsereg a maga (civil világból kézenfekvő) irracionálisával, ahumánus világával. (S vajon kérdés, hogy irreálisban, alogikusságban mennyiben különbözött ettől a szocialista néphadsereg világa? Ez persze nem azt jelenti, hogy az önkéntes és hivatásos hadsereg korában a rejtői világ értelmezhetetlen lenne. A *Svejk* ma is népszerű.)

Természetesen a kultúrpiacra dolgozó Rejtő tartózkodott a két világháború közötti Magyarországon hegemon nacionalista propagandától. A dilógia háttere a francia idegenlégió világa, amely egyáltalán nem volt ismeretlen a korabeli olvasók előtt. Tudom, a legegyszerűbb az lenne, ha cím szerint felsorolnám Rejtő légiós történeteit, de inkább Percival C. Wren (1885–1941) nevét említeném, aki nemcsak az 1920–30-as években volt kedvelt szerző, hanem az 1990-es években is megjelent a könyvpiacra²⁵. Bizonyos, hogy Wren a legjobb szerzők egyike volt. De a téma annyira vonzó volt, hogy filmsiker²⁶ is készült, Stan és Pan főszereplésével! (Megjegyzem a légiós téma annyira tovább él, hogy később is közönséget vonz a paródia²⁷.) Úgy vélem, hogy a fönmaradás oka a klisék időtlensége.

Fontos megemlíteni a műfaj kötöttségeit! Ha légiósregényről van szó, akkor szerepelnie kell a lelketlen (de talpig katona) kiképzőőrmesternek, a hangsúlyozott katonai becsület érzékeltetésének (az idegenlégió esetében a hazaszeretethez nincs jelentése), a közkatonaival bravúroknak és az ellenséges, civilizálatlan bennszülötteknek. Ha kalandregénynek gondoljuk, akkor a fordulatos cselekménynek kell alárendelni mindent – nem véletlen, hogy Rejtő méltatói kiemelik a vágásokat, például „Távolabb egy kis házikót láttunk. Arab pásztor lakhatott benne. Körül juhok. / – Gyerünk! – mondta. – Előre! / A pásztor egy

²⁴ Nemcsak a leventemozgalom terjeszkedésére gondolok itt, hanem a trianoni Magyar Királyság rejtetten is hivatalos katonapolitikájára.

²⁵ Percival C. Wren: *A kék csillag, A sivatag titka, Az ideál csókja* Fordította Mikes Lajos (!) Palladia, Bp., 1929.; Zrínyi Kiadó Bp., 1990.; uő.: *A Szahara császára* Unikornis Bp., é. n.

²⁶ *Repülő ördögök – Stan és Pan az idegenlégióban*; fekete-fehér szinkronizált film (1939). Műfaj: burleszk, rendező: A. Edward Sutherland; főszereplők: Stan Laurel, Oliver Hardy, Jean Parker in w3.cinetel.hu – 2007. 08. 22.

²⁷ *Folytassa az idegenlégióban*; színes szinkronizált (1967). Forgatókönyv Talbot Rothwell, rendező Gerald Thomas; főszereplők: Kenneth Williams, Phil Silvers, Jim Dale, Joan Sims – in w3.tvfilm.hu /tvfilm – 2007. 08. 22.

császár barátjával iddogált. / Bekopogtunk hozzájuk, s miután megkötöttük vendégével együtt, elhelyeztük az asztal alatt. Majd az út két oldalán elindultunk Marokkó felé.”²⁸ Persze, tekinthetjük a regényeket szerelmi szentimentális regényeknek is: az elsőben Lucy Rouban és Viktor Laméter szerelmi kettőse áll a középpontban, a másodikban Senki Alfonz és Yvonne Duron páros. (Háttérszínezéknek olvasható az első regényben La Rochelle gróf/Senki Alfonz és Katharina Glamarda története.) Ugyanakkor mindkét mű krimiként is olvasható: sikerül-e kideríteni a nagy szélhámosságokat.

Rejtő jól ismerte a műfaji elvárásokat; hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy sikeres színpadi szerző is volt. A színpadi siker pedig rögtöni (a bukástól a taps és a látogatottság választja el). Talán ez a kiszámított és átlátszó jelenetelési taktika lehet taszító, ám ez az olvasói bizalom egyik oka is: a regény teljesíti az olvasói „sejtéseket”, nem tér el az elvárásoktól és valóságismerettől.

Hasonlóan járt el az író a jellemek megformálásában: részben törekedett fölhasználni korábbi szerzők (e két műben főleg A. Dumas) figuráit, hiszen építhetett az olvasói emlékekre. Bár itt vannak kérdéses személyek: Csülök meglehetősen nehezen kapcsolható össze D'Artagnannal, a Török Szultán pedig nagyon távol áll Aramistól (igaz, ha nagyon akarjuk, akkor találunk kapcsolódási pontokat). Senki Alfonz vagy De Surenne márki viszont túlságosan is átlátszó. A másik megoldás, ha a saját korábbi művek szereplőit használja fel: azt gondolom, különösebb erőfeszítés nélkül Csülök mellé odaállítható Fülöp Jimmy (nemcsak „írói kvalitásuk” miatt, hanem gondolkodásmódjuk is közös. Néha úgy tűnik, hogy Kvasztics Kékszakállú Wágnerrel mutat rokonságot, máskor az amúgy unikum Levin tűnik ismerősnek. Ami közös a jellemzésben: a minimális jelzés – a cselekményt ne lassítsa a részletezés (így dolgozik a Rowlings [Harry Potter] vagy Meg Cabot [A neveletlen hercegnő]). A legfontosabb azonban a jellemzésben az azonosulás könnyítése: az erkölcsi minősítések a konvención és a közhelyen alapulnak

Nagyon egyszerűek a cselekmények. A főszál egyenes vonalú; a megszakítások vagy előre mutatnak, vagy magyaráznak. Így lesz a művek szerkezete hagyományos, nem okozhat nehézséget a lineáris görbe fölvezetése.

Mindezek ismeretében egyrészt érthető, hogy miért állítják: Rejtő könnyen olvasható, másrészt, világos, hogy a kritika, az értelmezés miért idegenkedik a sematikus művektől²⁹.

A rejtői sajátosságok

Hegedűs Géza annak idején azzal a trójai falóval kísérte meg bevontatni az irodalmi/esztétikai kánonba Rejtő műveit, hogy paródiák. Ám ha figyelembe vesszük a paródia és a hozzá kapcsolódó fogalmak³⁰ definícióit, akkor be kell látnunk az állítás tarthatatlanságát: az ürességet parodizálni nem lehet. Vagy ha mégis, akkor az a paródia nem egyedíthető. Úgy vélem, a Rejtő-opusokra inkább igaz két másik minősítés: a célzás (allúzió – „olyan mint...”) és visszaemlékezés (reminiscencia – ilyet már...). Mindkettő hatása és sikere az olvasói közreműködés manipulációjára vezethető vissza. Ha a legegyszerűbb bio-

²⁸ A három testőr Afrikában Tizenkettedik fejezet második egység in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

²⁹ Ezt használja fel és ki például Sántha Attila és köre – lásd w3.google.com kereső találatait!

³⁰ in Világirodalmi lexikon 1–19. Főszerkesztő Király István, Szerdahelyi István Akadémiai Kiadó Bp., 1970–1996. vonatkozó szócikkei.

gráfiákat is nézzük, egyértelmű a szerző álláspontja: piaci sikert akart elérni. Ezt leghatásosabban a vásárlói igények kielégítésével érheti el az ember. (S ez nem esztétikai minősítés! Rejtő népszerűségének titka, hogy zseniálisan megsejtette a piaci hatás hosszú távú igényeit. Ezek persze nem az örökkévalóságnak szólnak, ki olvassa például Dugonics András Etelkáját?)

A következő nagy kérdés a rejtői humor léte és mibenléte. Legelső kérdés a komikus helyzet megállapítása: van-e szintkülönbség, kialakul-e közösség az író és az olvasó között a szereplő, a helyzetek megítélésében? Azt mondhatjuk, hogy koncepciózusan igen: megfogható az előkelő magas rangúak csoportja, a publicisztika gyakorlata, a hadsereg/hivatal rendszere, a hétköznapiság sajátossága, a katona/tolvajnyelv egybefoglaló és nivelláló szerepe vagy az iskolázatlanság érzékeltetése. Az viszont már kérdés, hogy valódi szintkülönbség-e a Rejtő által létrehozott/bemutatott. Vannak árulkodó elemek, amelyek leleplezik az olvasói világgépeket, például: „Egy szép szál néger lépett Laméter elé. / – Uram! Régi barátod még erre az *Elátkozott Partra* is elhozta a harcosait utánad. / – Köszönöm, Mimbini – mondta Laméter, és *megölelte* [kiemelés tőlem – Á. K.] a főnököt. / – *Ez* [kiemelés tőlem – Á. K.] igazán nagy kitüntetés volt uram.”³¹ A tényleges humorfajtákra Szabó G. Zoltán–Szörényi László szerzőpáros szakkönyve³² alapján különösebb erőfeszítés nélkül maunk is találhatunk példát.

Jellemző péhowardos megoldás a különböző világszintek és -terek egymásra vetítése. Emellett bármelyik regényben ott olvasható a bújtatott magyar valóság³³, amelyet a választott két regényünkben elfed az elképzelt légiós világ (amely viszont rímel és felesel a magyar olvasó kaszárnyaélményre/vel) és az elképzelt Afrika mint egzotikum. Csak az a baj, hogy mindez (s ebben igaza van a mindenkori kritikusanak) nincs kidolgozva – igaz, ez is az olvasói álláspontot determinálja. A mindenkori olvasó össze tudja rakni az elemeket (a sikerélmény könnyíti és borítékolja az azonosulást és a népszerűséget), ugyanakkor sugallja a „kitalálhatóság”-ot, azaz érdemes bíbelődni a történettel. Így érvényesül a fogyasztói manipuláció.

³¹ Az *elátkozott part* Tizennegyedik fejezet második egység in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 21.

³² in Szabó G. Zoltán–Szörényi László: *Kis magyar retorika* Tankönyvkiadó Bp., 1988. 166–174. Az egyszerűség és az iskolai gyakorlat kedvéért összegeztem az egyes fajtákat. 1. *A finomkodó, városias humor*: a műveltség alapjáról elnézően utasítják el a bárdolatlanságot, a vidékiességet, a faragatlanságot. 2. *Az illedelmes szellemesség*: nevében hordozza. 3. *A bájos él*: többnyire szójátékon (ambiguitason is) alapul. 4. *Az attikai só vagy csípős humor*: a legtöbb politikai vicc – de a viccek többsége is – ebbe a kategóriába tartozik. 5. *A gúnyos nevetés*: a célbavett személy vagy más nevetségessé tétele. 6. *A tréfa*: az érvelés menetébe szőtt vicc, anekdota (egyrészt a példa kedvéért, másrészt a figyelem oldása kedvéért). 7. *A humor*: abban különbözik a gúnytól, hogy megbocsátóan, kedéllyel, nemegyszer pedig részvétellel kezeli azt, amin nevetünk. 8. *Az irónia vagy burkolt gúny*: valamely tárgy, személy, tulajdonság, esemény stb. meghatározása, jellemzése az ellentétét jelentő szó tagadó formája vagy olyan szövegösszefüggés révén, mely a valóságosan mondottnak ellentétét jelenti. 9. *A maró gúny vagy szarkazmus*: a célba vett személy teljes morális/erkölcsi megsemmisítésére törekszik. 10. *A névvel való gúnyolódás*: a legsértőbb gúny, amikor valakit a legsebezhetőbb oldalán, a nevében támadnak meg.

³³ „– Hát kérlek alássan, te Rozsdás...” (in Rejtő Jenő: *Az elveszett cirkáló* Első fejezet második egység in w3.mek.oszk.hu – 2007. 08. 31.) olyan árulkodó szófordulat, amilyen csak Magyarországon hangozhatott el.

Egy kis olvasói vivisekció

Fordítsunk ismét a gondolatmeneten! Tételezzük fel, hogy nemcsak elolvastuk Rejtő regényeit, hanem (akár az eddigiek miatt is) újraolvastuk. Mi lehet az egyik reakciónk? „Bezárkózás” az élménybe: olyan ez a szöveg, hogy nem tudom letenni. Annyira izgalmas, még akkor is, ha tudom a végét. (Meg ne mond meg a végét!) És itt vannak a harsány nevetések, még akkor is ülnek a poénok, ha sokadszorra olvassuk. Mi van e mögött? Úgy gondolom, a történetelemek jelentősebbek, mint a valóságábrázolás; megkezdődik a Rejtő-világ mitizálódása. Létrejön a „fél szavakból is értjük egymást” közösségteremtő élménye, jó érzéssel tölt el bennünket, hogy egy csoportba tartozunk.

Ám érdemes egy kicsit kibontani ezt a mesterséges közösségtudatot: mit kezdhünk az ismerős fogalmakkal³⁴? Korábban már érintettem, hogy a rejtői világot meghatározza az *allúzió* (a célzás), az az elhagyáson alapuló gondolatalakzat, amely sejteti, de nem nevezi meg a tárgyat. Ez lehet irodalmi célzás: közös olvasói élmény és/vagy olvasókkal közös történelmi múlt, de ide kapcsolódik az archaizálás, az anakronizmus, az eufémia, a félreértés is. Fölmerül, hogy a regényekben *archetípus*okkal találkozunk. Ez lehet olyan őskép, amely a kollektív tudatalattit jeleníti meg (katonaság, háború), de lehet ősforma, cselekménymodell is – Rejtőnél inkább az első érvényesül. Találkozhatunk az *átvétellel*, ez itt inkább a tudott világ megerősítése, nem pedig plágium. Sokszor felhasznált eszköz az *evokáció*; a szöveg felvetett szavával, kifejezésével a szerző utal személyre, műre, korra, térre, foglalkozásra. Ha nem is volt posztmodern, de regényeire jellemző az *intertextualitás*, a szövegköziség és szövegközöttiség. Ennek lényege, hogy a írott beszéd (kommunikációs üzenet) a befogadó tudatában lejátszódó kombinatív folyamat tere/kerete. Gazdagítja a műveket a *motívum*, az olyan visszatérő helyzet, nyelvi és cselekvésem, amelynek így a műben kiemelt jelentése lesz. Jelentésorientáló a *reminiscencia*: a visszaemlékezés valamely korábbi műben meglévő stílusvonásra, tematikus vagy motivikus elemre. Tudatos a *rájátszás* (ez már evokáció). Ide kapcsolható az elkülöníthető *toposz*: olyan visszatérő szövegrész, kifejezés, klisé, séma, alkotói felfogás, szemléletmód, amely magán túlra mutat.

A fogalmak zsúfolása nem hivalkodás; mindegyik egyfajta kapaszkodó, hogy megérthessük a rejtői olvasat alapélményét: a ráismerés örömét! Nem a világra ismerünk rá, hanem a játékra. A rejtői művekhez való érzelmi kötődés igazi oka a homo ludens öröme: ezt vártam, s meglepetések, késleltetések után ezt kapom. S azt gondolom, hogy a játékot nem lehet esztétikai értékek felől minősíteni.

Vannak persze kísérletek arra, hogy a rejtői életművet beillesszék a szépirodalmi kánonba. Meghatározzák a „magaskultúra”-t, a „közköltészet”-et, a „populáris irodalmat”. Szóba kerül a „kultúra-élmény piacosodása, piacosítása”, a média uniformizáló és „lefelé egyenlősítő” hatása. Éles vitákat lehet provokálni és folytatni, de ez az olvasó embert alig érinti. A befogadó erkölcsi minősítése csak akkor lehetséges, ha tettek helyett olvas (ilyenkor cselekvés-közcél helyett magánérdekű szórakozással tölti idejét), vagy ha az olvasás lesz tetteinek kiváltó oka. Mivel ismereteim szerint többségében ilyen nincs, ezért marad a pedagógusi megállapítás: az olvasási gyakorlat megalapozza az ilyen jellegű ismeretszerzést, ezt támasztotta alá a Nagy könyv-kampány.

³⁴ Lásd a Világirodalmi lexikon 1–19. Főszerkesztő Király István, Szerdahelyi István Akadémiai Kiadó Bp., 1970–1996. vonatkozó szócikkeit!

Olvassunk-e Rejtőt? Olvassunk. Csak ne felejtsük meg a rejtői teremtett világ mechanizmusáról: csak akkor érvényesülnek az írói eszközök, metódusok, ha már szereztünk egy mögöttes tudást. Nem a mögöttes világismeret tételezi fel szerzőnk kedveltségét, de népszerűsége jó jel: már tudunk valamit a világról, a nyelvről és az emberről. S ez nem semmi.